

הפטרת ויגש - אחדות "עץ יהודה" ו"עץ אפרים"

הרב אלחנן סמט

נעיין בהפטרת ויגש, שגבולותיה מוסכמים כמעט לכל השיטות, למעט מנהג רומניה: [יחזקאל לז, טו-כח]

(טו) ויהי דבר ה' אלי לאמר: (טז) ואתה בן אדם קח לך עץ אחד וכתב עליו ליהודה ולבני ישראל חביריו ולקח עץ אחד וכתוב עליו ליוסף עץ אפרים וכל בית ישראל חביריו: (יז) וקרב אתם אחד אל אחד לך לעץ אחד והיו לאחדים בידך: (יח) וכאשר יאמרו אליך בני עמך לאמר הלא תגיד לנו מה אלה לך: (יט) דבר אלהם פה אמר אדני ה' הנה אני לקח את עץ יוסף אשר בנד אפרים ושבטי ישראל חביריו ונתתי אותם עליו את עץ יהודה ועשיתם לעץ אחד והיו אחד בדי: (כ) והיו העצים אשר תכתב עליהם בידך לעיניהם: (כא) ודבר אליהם פה אמר אדני ה' הנה אני לקח את בני ישראל מבין הגוים אשר הלכו שם וקבצתי אתם מסביב והבאתי אותם אל אדמתם: (כב) ועשיתי אתם לגוי אחד בארץ בהרי ישראל ומלך אחד יהיה לכלם למלך ולא יהיו עוד לשני גוים ולא יחצו עוד לשתי ממלכות עוד: (כג) ולא יטמאו עוד בגלוליהם ובשקוציהם ובכל פשעיהם והושעתי אתם מפל מושבתייהם אשר חטאו בהם וטהרתי אותם והיו לי לעם ואני אהיה להם לאלהים: (כד) ועבדי דוד מלך עליהם ורועה אחד יהיה לכלם ובמשפטי ילכו וחקתי ישמרו ועשו אותם: (כה) וישבו על הארץ אשר נתתי לעבדי ליעקב אשר ישבו בה אבותיכם וישבו עליה המה ובניהם ובני בניהם עד עולם ודוד עבדי נשיא להם לעולם: (כו) וקרתי להם ברית שלום ברית עולם יהיה אותם ונתתים והרביתי אותם ונתתי את מקדשי בתוכם לעולם: (כז) והיה משפני עליהם והייתי להם לאלהים והמה יהיו לי לעם: (כח) וידעו הגוים כי אני ה' מקדש את ישראל בהיות מקדשי בתוכם לעולם:

מנהג ארץ ישראל, שמתקיים עד היו בקרב יהודי רומניה, דוגל בייצור גזירה שווה בין הפסוק הראשון בפרשה להפטרה, ולכן הם מפטירים ביהושע פרק י"ד, ומתחילים בפסוק ו': "ויגשו בני יהודה אל יהושע בגלגל".

מנגד, המנהג הבבלי דוגל ביצירת קשר בין הפרשה להפטרה על סמך הנושא העיקרי של הפרשה. בפרשת 'ויגש' הנושא הוא התאחדות משפחת יעקב, וכך גם צריך להיות בהפטרה. כמו שבפרשה מתבלטים שתי דמויות עיקריות: יהודה שגרם בנאמו להתוודעות יוסף לאחיו; ויוסף שמתפקד כמשנה למלך מצרים. לכן גם בהפטרה יהודה ויוסף הם השבטים המובילים. בפרשה ובהפטרה יהודה ויוסף מתאחדים והאיחוד שלהם מהווה איחוד של כל השבטים. בנוסף, כאשר נתבונן בעין בוחנת נגלה שיש הבדלים עקרוניים בין הפרשה להפטרה, כאשר גם הבדלים אלו גרמו לבחירה בקריאת הפטרה זו.

הקב"ה מצווה את הנביא לקחת שני עצים ולכתוב על אחד 'אפרים' ובית ישראל חבריו ועל השני 'יהודה' ובית ישראל חבריו. בהמשך מסביר ה' לנביא את פשר המעשה הזה: "ידבר אלהם פה אמר אדני ה' הנה אני לקח את עץ יוסף אשר ביד אפרים ושבטי ישראל חביריו ונתתי אותם עליו את עץ יהודה ועשיתם לעץ אחד והיו אחד בדי". ה' מבשר לנביא שתהיה אחדות בין אפרים ליהודה.

פירוש המילים: "וַנִּתְּנֵי אוֹתָם עֲלֵינוּ" הוא שה' יתן את יהודה מעל אפרים, וזאת על פי סוף הנבואה בה נאמר: "וְעַבְדֵי דָוִד מְלָךְ עֲלֵיכֶם וְרוּעָה אֶחָד יִהְיֶה לְכֻלָּם".

הקשר בין הפרשה להפטרה הוא האיחוד בין בני ישראל. בפרשתנו יוסף מתגלה לאחיו ובעצם הוא חוזר להיות חלק מהמשפחה לאחר שנים רבות של נתק מהם. בהפטרה ה' מבשר על איחוד בין בית אפרים שמייצג את עשרת השבטים לבית יהודה שמייצג את יהודה ובנימין. בטבלה הבאה נעמוד על ההבדלים בין שני האיחודים:

	בהפטרה	בפרשה	
מקום האיחוד	ארץ ישראל ("וַיָּשְׁבוּ עַל הָאָרֶץ" [פסוק כה]).	מצרים.	
זמני האיחוד	איחוד לנצח ("לְעוֹלָם" [פסוקים כה, כו, כח]).	איחוד זמני, לצורך שיעבוד וגלות.	
מי בראש	יהודה ("וְעַבְדֵי דָוִד מְלָךְ עֲלֵיכֶם" [פסוק כה]).	יוסף.	

האחדות בפרשה איננה באמת שלמה והיא מכילה זרעים של פירוד. ראשית, ניתן לראות את היחס של האחים ליוסף עם היודע להם הבשורה שהוא חי: "וְלֹא יָכְלוּ אֶחָיו לְעַנּוֹת אֹתוֹ כִּי נִבְהָלוּ מִפְּנֵיו" [בראשית מה, ג]. תחושה זו ממשיכה גם אחרי מות יעקב: "וַיֵּרְאוּ אֶחָיו יוֹסֵף כִּי מֵת אָבִיהֶם וַיֹּאמְרוּ לוֹ: יִשְׁטַמְנוּ יוֹסֵף וְהָשִׁב לָנוּ אֶת כָּל הָרְעָה אֲשֶׁר גָּמְלָנוּ אֹתוֹ" [בראשית נ, טו]. בנוסף, ניתן לראות גם פירוד פיזי שכן יוסף ממשיך לגור בארמון והאחים בגושן. דבר זה מרמז שגם באיחוד העתידי יהיה פירוד, דבר שבא לידי ביטוי אצל רחבעם וירובעם.

אולם, בניגוד לאיחוד לצורך הישרדות בגלות המתואר בפרשה, האיחוד בהפטרה הינו איחוד שלם ונצחי לצורך הגאולה. הן הגלות והן הגאולה תלויים באחדות, ההבדל הוא מי מנהל את האחדות ואיפה היא מתקיימת. מנהג הפטרות הבבלי הוא לקרוא הפטרה שמשלימה את הרעיון המובע בפרשה. לדוגמה, בפרשיות הקורבנות שבספר ויקרא היה מתאים להפטיר הפטרות כמו: "לְמָה לִי רֵב זְבָחֵיכֶם יֹאמֵר ה'" [ישעיהו א, יא]. על אף שבפועל לא קוראים הפטרה זו, היה ניתן לקרוא אותה בפרשות אלו כדי להכניס לתודעת הקורא בפרשת הקורבנות שלא ישכח מה אמרו הנביאים על כך, וכדי להזכיר לו שכל הכתוב בתורה מושלם על ידי הנביאים ומקבל פרופורציות על ידם.

כיוון שפרשתנו מתארת אחדות, באה ההפטרה להזכיר לנו שבני ישראל עדיין בגלות. מותר לנו לשמוח על האיחוד אך צריך לקחת את הדברים מתוך פרופורציה היסטורית נכונה, וזאת על ידי תמונה הפוכה של אחדות יותר טובה, כך תתחדד לנו האחדות היחסית המתוארת בפרשה.

בנבואות רבות הנביא מבצע מעשה סמלי כמשל ולאחריו מגיעה הנבואה שמשמשת כנמשל. בנבואה שלנו המעשה מתואר בפסוקים ט"ו-כ' והנמשל בפסוקים כ"ח-כ"ח. נשאלת השאלה, למה הנביא עושה מעשה סמלי כדי להמחיש רעיון כה פשוט?

נראה להסביר שכוחו של מעשה סמלי הוא בכך שלא צריך לדבר יותר מדי כדי שהעם יבין ויפנים את המסר, במיוחד אם הוא לקוח מהחיים. העם קולט את המשמעות בצורה פשוטה כך שלא צריך לדבר הרבה, בבחינת 'מעט הנושא את המרובה'.

מעיון בהפטרתנו אנו נתקלים במעשה הסמלי תמוה ביותר. הנביא צריך לקחת שני עצים, לכתוב עליהם משהו ולקרב ומעשה זה יראה על אחדות. על אף שמאות שנים עם ישראל היו שתי ממלכות - בבוא הגאולה הם יתאחדו.

נחלקו הפרשנים מהו העץ שכותבים עליו. התרגום יונתן מפרש שהכוונה ללוח. לוקחים שני לוחות, על אחד כותבים 'ליוסף עץ אפרים וכל בית ישראל חבריו' ועל השני כותבים 'ליהודה ולבני ישראל חבריו'.

קירוב שני הלוחות מראה על התקרבות. הבעיה בפירוש זה היא שגם אם מקרבים שני לוחות הם עדיין ישארו שני לוחות ואין פה שום איחוד ולכן פירוש זה לא באמת משקף את המסר אותו רוצה הנביא להעביר.

כנראה שזו הסיבה שרש"י מציע פירוש שונה ואומר שקירוב שני גזרי העצים יהפוך אותם בדרך נס ללוח אחד. זהו פירוש יפה שאכן מעביר את המסר אולם פירוש זה נתקל בשני קשיים. ראשית, בשום מקום לא נאמר שזהו נס ודבר זה לא עולה בקנה אחד עם רוב מעשיהם הסמליים של הנביאים שכלל לא כוללים ניסים. בנוסף, גם אם אכן היה נס הוא היה מעשה לסתור, כיון שנס שמאחד לא מייצג אחדות מרצון שאליה מטיף הנביא. אחדות ישראל אינה תלויה בנס ואם אכן היא תתרחש באורח ניסי - לא צריך נבואה.

הפרשנים המודרנים מציעים פירוש חדשני לשאלה זו. כל הבעיה נובעת מבעיה לשונית, כיוון שהמילה עץ בלשון המקרא מתייחסת הן אילן והן לכלי העשוי מעץ. הפרשנים ניגשו אל הפסוק עם המובן של המילה עץ על פי לשון חכמים, דהיינו במשמעות של חומר (חתיכת עץ), ולא עלה על דעתם שהמשמעות היא אילן, כמו ברוב המקרים בתנ"ך. הפרשנים המודרניים (פרופסור יהודה פליקס הציע פירוש זה בחוג לחקר המקרא בבית הנשיא, ולפניו גם מרדכי אלטר במאמר בשם "עץ יוסף ועץ יהודה", "קורנרין", החברה לחקר המקרא בישראל, ע"י הוצאת ניב, עמוד 120) טענו שמעשיו של יחזקאל הם בעצם פעולה חקלאית מוכרת המכונה 'הרכבה'. פעולה זו נראת כנס למי שלא מבין כיצד היא פועלת, אך למעשה היא כלל לא כזו.

חקלאים רבים נוטעים אילנות פרי ומרכיבים אותם על אחרים. פעולה זו מתבצעת על ידי השתלת דבר אחד על השני. כמו שמשתילים אברים מאדם לאדם, כך ניתן לעשות גם בעצים. פעולה זו מתבצעת על ידי שני עצים, אחד נקרא הכנה (מלשון כן, בסיס) והשני רוכב. לוקחים עץ החתוך בחלקו התחתון ומניחים על הכנה ומחברים עם תחבושת. בהתחלה רואים שהייתה הרכבה, כיון שחלק אחד יותר דק מהאחר, אולם עם השנים כבר לא רואים שהייתה הרכבה. כשנוטעים מטע של עצים, כולם מורכבים, כיון בדרך כלל עצי פרי נותנים פירות יפים וטעימים אך אנרגיה זו פוגעת בתכונות אחרות שלהם. החקלאים טיפחו עצים לתת פירות טובים וזה בא על חשבון היניקה מהקרקע וחסיונותם ממזיקים. החקלאי אמנם רוצה פירות טובים אך דבר זה עלול לגרום לעץ להיפגע ממזיקים ולא לשתות היטב, דבר שיוביל את העץ להניב מעט פירות טובים. לכן החקלאי לוקח עץ תפוח חזק עם פירות רעים ומרכיבים עליו עץ תפוח שפירותיו טובים אך הוא פחות חזק ועמיד, כדי ליצור עץ תפוח עם פירות טובים ועמידות גבוהה.

בבית הספר 'מקוה ישראל' הגדילו לעשות והרכיבו שבעה מיני עצים באותו פרי, דבר שאסור על פי התורה כיון שזה בריאה משונה. אין איסור מהתורה בהרכבת זנים שונים של אותו עץ כמו הרכבת פירות הדר על חושחש (עץ הדר חזק שקרוב לפירות הדר), והוא משמש ככנה לתפוז וכדומה. עצים שהם מאותו סוג מותר להרכיב כמו תפוח חזק וחלש שאחד יותר מבוית והשני יותר בר. העין לא יכולה להכיר שיש בזה יצור כלאים כי הפצע מתרפה והבדלי העובי מטשטשים. הבעיה היחידה היא שהכנה לא שוכחת את תכונותיה האמיתיות והיא תצמיח פירות לא טובים מענפים אחרים, דבר שיגזול אנרגיות רבות מהעץ, שהחקלאי רוצה שינותבו לענף הרוכב. לכן, החקלאי צריך לגזום ענפים אלו. למעשה, הכנה היא צינור לאנרגיה מהקרקע והיא צינור מעולה שמשרת את הרוכב.

נעבור לדיון ההלכתי על האתרוג המורכב. מבחינה גנטית, הפירות של האתרוג המורכב לא משתנים בגלל הרוכב, אלא נשארים אותו דבר. אמנם הם נעשים יותר חזקים אך מבחינה גנטית לא נוצר כל שינוי. לכן, אם נזרע זרעים מהרוכב יצמח לנו אתרוג שתכונותיו הגנטיות זהות לרוכב מבלי ההשפעה

של הכנה. לכן לגבי סוגיית אתרוגים מורכבים, אתרוג מורכב כשר וקל וחומר שהצאצאים שלו יהיו כשרים כי לא חל בהם שינוי אמיתי.

בגמרא ובראשונים לא דיברו על אתרוג מורכב. רק האחרונים התחילו לדבר על זה ועלתה הסכמה כללית לפוסלו. הם טענו שבדרך כלל מרכיבים אותו על לימון ולכן הוא חצי לימון וחצי אתרוג, אך זה לא נכון והוא אתרוג בלבד, והלימון מהווה רק צינור להעברת מזון אך מבחינה גנטית הרכב נשאר רוכב ולכן זה לא חצי לימון וחצי אתרוג אלא אתרוג שלם לחלוטין. אמנם לא כולם פוסלים אתרוג המורכב אבל מי שכן, פוסל על פי ההלכה שנפסקה באחרונים הנובעת מאי הכרה ואי ידיעה מספקת בפעולת הרכבה.

השיטות שפוסלות אתרוג מורכב טוענות שיש הבדל בין אתרוג מורכב לאתרוג שאינו מורכב. אולם, כל חקלאי יגיד שאין שום הבדל. נראה שהסיבה למחלוקת הזו היא טעות טכנית. אמרנו מקודם שכל חקלאי גוזם את הענפים הלא טובים כדי שהעץ ישקיע את כל המאמצים ברוכב. הבעיה מתעוררת כשמרכיבים שני עצים דומים שקשה להבדיל ביניהם. לענפים של הכנה יש יותר כוח מענפי הרכב מסיבות ברורות. הבעיה שהם גדלים כל כך מהר וקשה להבדיל איזה ענפים הם הרכב ואיזה הכנה ולכן מקבלים יכול ששלושים אחוז ממנו הם לימונים ממש. בנוסף, במרבית הפעמים בעל הפרדס אינו קוצץ בעצמו את העץ אלא הפועל שלו, שלא כל כך מעניין אותו מה הוא אתרוג ומה לימון.

אמנם רבי אליעזר אלכסנדר פוסק שמותר ליטול לימון ממש, אבל גם אם נניח שאסור, חקלאי שאינו מומחה להבדיל ביניהם ומתעצל בקיצוץ הענפים, ישווק סחורה ששלושים אחוזים ממנה הם לימונים ממש. כנראה שמה שקרה בתקופת האחרונים ששיווקו סחורה כזו לשווקים ומומחים בשוק קיבלו את האתרוג הזה, ראו שהוא נראה כמו לימון וכשגילו שזה מפרדס מורכב החליטו שאתרוג מורכב אסור כי הוא שונה מאוד מאתרוג. אולם, כל ההבדלים ששנו חכמים בין אתרוג מורכב לאתרוג שאינו מורכב (כגון: עובי הקליפה, הגרעינים וכדומה), נובעים בעצם מההבדל בין אתרוג ללימון, ואלו לא אתרוגים מורכבים אלא פשוט לימונים. מכל המקרה הזה יוצא לנו שאתרוג מורכב כשר.

נחזור להפטרה שלנו וננסה לאור האמור לעיל לפרש את המעשה הסמלי של הנביא. ה' אומר ליחזקאל שיקח שתיל עץ ויכתוב עליו. על עץ כותבים או באמצעות חריטה על העץ או באמצעות תליית שלט. הפיכת שני העצים לאחד מתבצעת על ידי הרכבה. פרופסור פליקס אומר שאם אכן מתוארת לנו כאן הרכבה אזי זהו התיאור הקדום ביותר בעולם להרכבה. אמנם, יש הסוברים שהרכבה לא הייתה מוכרת בימיהם.

מטרתו של הנביא במעשה זה הינה שכשישאלו את הנביא, מה לך ולבוטניקה הוא יענה בתגובה את הנבואה שיהודה ויוסף יהפכו לעץ אחד. הרכב זה יהודה והכנה זה יוסף. מדובר על אחדות אורגנית כי אחרי ההרכבה כאשר פצעי העץ מגלידים, לא ניתן להבחין יותר בהבדל והעץ נראה כאילו כך הוא נברא בטבע. יצור אחד ומאוחד בא לעולם. זה כוחו של מעשה סמלי, שכאשר מראים אותו לאדם עם ידע מוקדם בנושא, הוא משלים את יתר המסר מהידע הפרטי שלו.

המעשה הסימלי שלנו משתמש בדימוי שנפוץ ביותר בקרב הנביאים, המדמה את עם ישראל השב לארצו, לעץ שנשתל על אדמתו. במקרה שלנו לדימוי זה מתווסף רובד נוסף. זהו לא סתם עץ אלא עץ מורכב אך לא באמצעות נס אלא באמצעות מעשה אורגני. אופיה של אחדות ישראל בבוא הגאולה מתואר פה לא כאחדות של שוויון, אלא באמצעות שני מרכיבים שונים שמשלימים האחד את השני. הקנה והרכב ביחד מאפשרים שיגשוג וצמיחה של פירות הכי טובים שאפשר. יש שתורמים את העיקר ויש שתורמים את התפל אך שניהם עובדים ביחד. אחדות אמיתית היא כמו אחדות האברים בגוף האדם. יש אברים חשובים יותר ויש שפחות והגוף עובד באמצעות שיתוף הפעולה בין כולם.

בנמשל יהודה הוא הרוכב ויוסף הוא הכנה. יוסף הוא המשביר שדואג להישרדותה של משפחת אביו ולכן הוא הכנה. יכולתו להנהיג את משפחתו בפרשתינו מובילה את העם להישרדות. בפרשה שלנו רואים את נאום יהודה שמביא את סיפור יוסף ואחיו לסיומו ועל אף נאומי המרשים של יהודה, לא הוא הנמשל אלא זרעו - שלטון בית דוד שבונה בנחלתו את בית המקדש. הפירות בנמשל הם בית המקדש, המלך, חזרת המלוכה של דוד ויתר היסודות הרוחניים שמתוארים פה. יוסף שמהווה את הכנה, תורם לעץ את היכולות הגשמיות: "וַיֵּשְׁבוּ עַל הָאָרֶץ...". ההיצמדות לקרקע וההיאחזות האיטנה בה לדורי דורות תלויים בכנה.

אם כן, באחדות זו באים לידי ביטוי החלקים השונים שכל צד מביא עימו. האחדות נתפסת בעקבות מעשי ההרכבה כאחדות אורגנית, לא שוויונית, שיוצרת משהו שלא שווה אצל כל אחד ויש בו את כל התכונות הטובות. כל חקלאי מבין דבר זה ולא צריך לפרט אותו וכל אחד מנסיון חייו מבין זאת. הנוטע היהודי לא יכול להרכיב כל שני עצים שמתחשק לו בגלל הבעיה ההלכתית של איסור כלאים, אלא רק שני עצים מאותו מין. מהעובדה שהם מורכבים אחד על השני ניתן ללמוד שיש להם קירבה גנטית מכוח האבא. האבא שמשותף לנו (יעקב) הכיל בתוכו גם את תכונות יוסף וגם יהודה. שמירת הכוחות כולם בגוף אחד ללא הוצאתם אל הפועל אינו מצב שלא יכל להתקיים לנצח. בני מסויימים הלכו בכיוון יהודה ואחרים בכיוון יוסף. במרוצת הדורות הם התנתקו אחד מהשני וכל אחד לקח תכונה אחרת ופיתח אותה במהלך הדורות, יוסף את הארצית ויהודה את הרוחנית. ההפרדה ביניהם היא לא אמיתית ובפוטנציאל כל אחד מחזיק בתוכו גם את התכונות של השני. בהרכבה לכאורה חוזרים לתכונות של האב אך אצל האב זה היה רק בכוח ואצלם בפועל. ההפרדה איפשרה להם להוציא את הכוחות לפועל ואז להחזיר אותם חזרה לגוף אחד אך הפעם הכוחות כבר מפותחים. לסיכום, בשיעור זה ביארנו את המשל של יחזקאל המדמה את ישראל ויהודה לשני עצים והסברנו כיצד הנביא חיבר ביניהם, ומה המסר העולה מחיבור זה.